

Mövzu 4. Sosial idarəetmə texnologiyası və sosial sahələrin transformasiya modeli

FTN 4. Fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilmiş qurumlar və qaydalar çərçivəsində tənzimlənməsini mənimsəmək.

FTN 6. İnstitusional yanaşmanın əhəmiyyətini dərk etmək

PLAN

- 1.Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial idarəetmənin texnologiyası**
- 2.İqtisadi islahatların şəraitində sosial sahələrin transformasiya modeli**
- 3.Makro və mikro səviyyədə sosial idarəetmənin vəhdəti**

ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası**
- 2. C.İ.Mahmudov, H.Q.Bağırsoylu. Sosial iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2019, 260 s**
- 3. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006, 509 s.**
- 4. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466s.**
- 5. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti,Bakı,2009,282 s.**
- 6. Ə.Q.Əlirzayev “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi” Dərs vəsaiti. Bakı – İqtisad Universiteti nəşriyyatı - 2010**

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşmanın və təsərrüfatın idarə olunmasının tənzimlənməsində normativ normalaşmış metodlardan istifadə olunur. Müasir iqtisadiyyat daha çox məqsədli elmi əsaslarla işlənmiş planlaşdırma metodlarına uyğun idarə olunmalıdır. Bu baxımdan təsərrüfatda normativ göstəricilərin tətbiqi, istehsalatın məqsədi ilə məqsədə nail olmaq imkanları arasında ən əlverişli üsulların tətbiq olunmasına ehtiyac əmələ gəlir. İdarə olunma prosesi məqsədyönlü fəaliyyət deməkdir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın idarə olunmasında maksimum məhsul əldə etmək, əhəlinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək ali məqsəd kimi qəbul oluna bilər. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi yolları təsərrüfatdan, planlaşmadan, təcrübədən və istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərdən xeyli asılıdır. Belə mexanizmlərdən iqtisadi normativlər, sosial normativlər sistemini göstərmək olar. İdarəetmə obyektinin xüsusiyyətini və idarəetmə məqsədini, yeni təyinatının əlaqələndirilməsini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Aydındır ki, idarəetmənin ali məqsədinin respublika səviyyəsində öz vəzifələrini ayrı-ayrı istehsal sahələrində başqa vəzifələrini vardır və müəssisə daxili istehsal prosesində, hərbi istehsalatda öz xüsusiyyətləri vardır. Bu cəhətlərin hər birində normalaşdırma və istifadə olunan normativlər fərqlənirlər. Beləliklə, iqtisadiyyatın idarə olunması normalarının prinsipləri elmi əsaslar üzərində qurulmuş və istehsal təsərrüfat təcrübəsində saxlanılmış iqtisadi sosial göstəricilərin məqsəd kimi qəbul olunması və bu məqsəd ətrafında təqdimatlar ən səmərəli yollar axtarılmasına gətirib çıxarır. Ona görə də iqtisadi normativlər idarəetmə obyektlərinin miqyasını, onun fəal məqsədlərini və təsərrüfat daxili quruluşunu nəzərə almaqla tərtib olunmalıdır.

Normativlər elmi predmeti planqabağı təqdimat olub idarəetmə elminə kömək etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən elmdir. İdarəetmə obyektlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla normativlər xalq təsərrüfatının idarə olunması səviyyəsində istifadə olunan göstəricilərin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Belə göstəricilərə makroiqtisadi normativlər deyilir. Məsələn: istehsalın həcmi tələbatına uyğun olaraq artırılması tempi, dövlət səviyyəsində yaradılan yeni məhsul bölgüsü və yenidən bölgüsündə istifadə olunan normativlər sosial inkişafı təmin edən göstəricilərin əsasları daxildir. Makroiqtisadi normativlər öz işlənməsi metodlarına görə xalq təsərrüfatı planlaşdırılmasında istifadə olunan təsərrüfatı və pilləvari strukturu nəzərə alaraq həyata keçirilir. II mərhələ sahələrdə iqtisadçı normativlərin hazırlanması və tətbiqidir: bu zaman ayrı-ayrı sahələrin istehsal etdiyi ümumi məhsulun miqdarı həmin sahələrdə respublikanın istifadəsi normaları, təsərrüfatın səmərəli istifadə normaları da digər normativlər işlənilib hazırlanıb. Sahə normalarının planlaşdırılması və təsərrüfatın idarə edilməsində rolu həm sahələrin kompleks inkişafını təmin etmək və bu sahələrin daxilində təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində ibarətdir. Norma və normativlər, o cümlədən müəssisə daxili fəaliyyəti tənzim etmək üçün istifadə olunan metodları əlaqələndirir. Belə ki, müəssisə daxilində istehsal proqramının əsasları müəssisənin normativlərinə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Norma və normativlər məzmunətmə, idarəetmə və tənzimətmə obyektlərinin real xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Ona görə də funksional baxımdan bu normativlər iqtisadi, sosial iqtisadi, hüquqi və mədəni normativlərə bölünür. İqtisadi normativlər xalq təsərrüfatının sahə və ərazisinin planlaşmasında təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması məqsədilə istifadə olunur. Səmərəliliyin hesablanması, mənfəətin ölçülməsində, təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində iqtisadi normativlərdən istifadə olunur. Sosial iqtisadi normativlər əhəlinin həyat səviyyəsini planlaşması, həyat tərzinin yaxşılaşması, tələbatın ödənilmə dərəcəsinin ölçülməsi üçün istifadə olunur. Təsəvvür edək ki, normativlərin iqtisadi və sosial əhəmiyyəti həmin idarəetmə obyektinin sosial iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri ilə uyğundur. Bilirik ki, hər bir iqtisadi prosesin sosial nəticəsi və sosial fəaliyyətinin iqtisadi əsasları olmalıdır. Bu iki fəaliyyət sisteminə qarşılıqlı istifadə olunan normativlər sistemi sosial iqtisadi normativlər adlanır. Funksional təyinatına uyğun olaraq normalaşdırma vəzifələri cari və perspektiv faktiki və plan göstəriciləri arasında elmi əsaslarla əsaslanmış və təcrübədə yoxlanmış nisbətləri norma-

tivləri qəbul olunmalıdır. Bu sahədə istifadə olunan normativ göstəricilərə uyğun olaraq cari proqnoz və plan təyinatlı normativlər adlanır. Hər bir sahənin özünün xüsusi metodiki prinsipləri olmalıdır. Norma və normativlər və onların təkmilləşdirilməsi istifadələri bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni cəhətlər kəsb edir. Belə ki, mərkəzləşmiş plan tapşırıqları fərqli olaraq müstəqil istehsal proqramının işlənməsi normativlərinin fəaliyyət sferasını məhdudlaşdırır. Lakin buna baxmayaraq normativlərin təsərrüfatın daxili iş imkanlarını qiymətləndirmək vəzifəsini daha da artırır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində normativlər direktiv xarakter daşımamalıdır. Onlar elmi mülahizələrə uyğun olaraq normal şəraitdə ən səmərəli təsərrüfatçılıq fəaliyyətində əldə olunan fəaliyyət normaları və göstəriciləri olmalıdır. Ona görə də iqtisadi şəraitdə normativlərin təkmilləşdirilməsi dedikdə onların daha çox pragmatik olması, çevik, dinamik dəyişməsi baş verməlidir. Müasir dövrdə normativlər ETT-nin dəyişməsinə nəzərə alır. Norma və normativlərin məzmunu iqtisadi obyektin fəaliyyətinin təhlili və idarə edilməsi olduğu üçün o, digər iqtisadi elmlərlə sıx əlaqədardır.

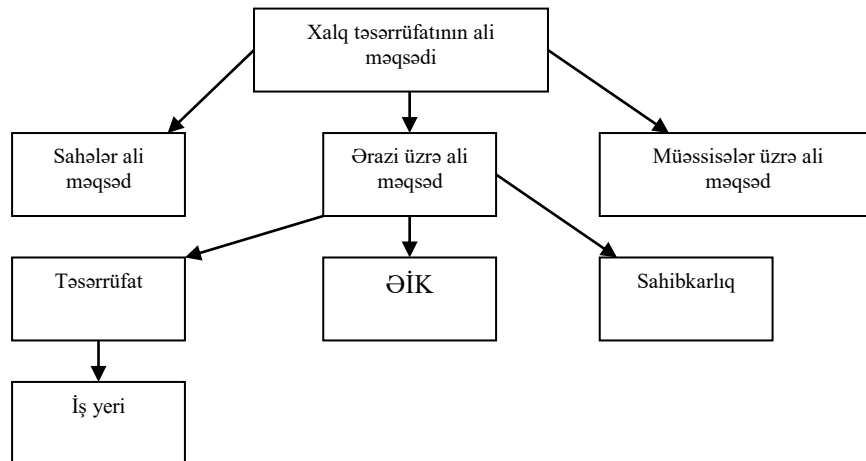
Məsələn, sənayenin iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, sosial sahələrin və qeyri istehsal obyektlərinin planlaşması və idarə olunması sahəsinin inkişafında konkret normativlər işlənilib hazırlanmışdır. Bundan başqa bu iqtisadiyyat nəzəriyyəsi, iqtisadi-riyazi metodlar, statistika və digər elmlərlə əlaqədardır. Texniki iqtisadi normativlərin hazırlanmasında isə texniki göstəricilərin onların sahə və fəaliyyət quruluşu nəzəriyyəsi olmalıdır. Sistemin məqsədi olmalıdır. Azərbaycan xalq təsərrüfatının sistemi dedikdə birinci əsas əlamət həmin sistemin qlobal vahid məqsədi olmalıdır. Lakin bu fikir heç də o biri məqsədlərin olmasını inkar etmir. Hansı ki, bu məqsəd digər məqsədləri öz ətrafında öz xüsusi çəkisinə görə birləşdirir. Ona görə də məqsədlər sistemini fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlər sistemində aparıcı yer Azərbaycan əhalisinin həyat səviyyəsini, onun tələbatının ödənilməsi imkanlarının maksimum həddə çatması nəzərdə tutulur. Bu məqsəd isə qlobal xalq təsərrüfatı səviyyəsində olan məqsəddir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsində xalq təsərrüfatı qruplara, sahələrə bölünür. Beləliklə, ikinci təsərrüfatçılıq obyekti olan sahələrin sənaye, kənd təsərrüfatı, əsaslı tikinti və s. özünün məqsədi formasıdır. Sahələrin məqsədi həm sahələrin istehsal imkanlarını, resurs potensiallarını, material, əmək, mal, yəni respublikadan maksimum səmərəli istifadə etməli və ən yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaqdır. Bu məqsədin göstəricilərinə sistem kimi baxsaq sahələrdə yaranan ümumi məhsulun miqdarı, onun mənfəəti, məhsulun maya dəyəri rentabelliği daxildir. Xalq təsərrüfatının üçüncü səviyyəsi olan sistem elementləri ayrı-ayrı ərazilərdə formalaşmış ərazi kompleksləridir. (ƏİK). Bu ƏİK-ləri vahid sistem halında iqtisadi regionları əmələ gətirir və iqtisadi regionların vahid məqsədinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beləliklə ərazi planlaşdırma və idarəetmə təşkilində istifadə olunan məqsəd göstəriciləri həm də ərazinin əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəldən və ərazi daxilində ehtiyatlardan, resurslardan səmərəli istifadə etmək mexanizmini əhatə edir. Dördüncü məqsəd səviyyəsinə xalq təsərrüfatının ilkin sistemləri olan təsərrüfat obyektləri, müəssisələr, sahələr və xidmət sahələri daxildir. Bu sahələrin və özünün məqsədi mövcuddur. Beləki müəssisənin mənfəətini yoxlamaq, keyfiyyətli məhsul buraxmaq və s. məqsəd sisteminin reallığını göstərən göstəricidir. Yuxarıda qruplaşmış və təsərrüfatlaşmış məqsədlər sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə səbəb və nəticə əlaqələri ilə bağlı olub xalq təsərrüfatı sisteminin məqsədlər «ağac»-ni təşkil edir.

Xalq təsərrüfatı sisteminin məqsədlər ağacı aşağıdakı sxem kimi göstərilir.

Məqsədlər sisteminin əsasında uyğun göstəricilər sistemi hər bir sxemdə olan obyektiv təsərrüfat vəsiləsinin (bölməsinin) cari, plan, proqnoz normativ göstəricilərini xarakterizə edir. Normativ göstəricilər bu sistemdə ideal təsərrüfatçılıq fəaliyyətini şərh edir və faktiki göstəricilərlə proqnoz göstəriciləri arasında əlaqələnmə funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də normativ göstəricilərin əsaslanması sistemində olan əlaqələrin normal halda fəaliyyəti şəraitində və tarazlıq inkişafı nisbətində hesablanmış göstəricilər olub. Bu zaman istifadə

olunan mülahizələr metodiki təlimatlar şəklində ifadə olunur. Bəzən ola bilsin ki, obyektiv şəraitin olmaması üzündən real iqtisadi göstəricilər aşağı ola bilər və proqnozlar səhv ola bilər. Bu zaman istifadə olunan normativlərin real vəziyyətə gətirilmiş hal üçün hesablanı bilər.

Xalq təsərrüfatı normativləri sxemi uyğun olaraq göstərilən sistmə görə hesablanır. Belə ki, bütövlükdə respublika iqtisadiyyatı üçün olan normativlər xalq təsərrüfatı normativləri adlanır.



Bura daxildir istehsalın həcmi, dövlətin xammal və milli gəlirlərinin əsaslanması, istehsal olunmuş ümumi məhsulun bölgüsündə yığma və istehsalına sərf olunan hissəsinin ayrılması və əsaslanması. Bu məqsədlər üzrə lazımi normativlər yığım fondunu; istehlak fondunu, investisiya siyasətini tək istehsal üçün lazımi vəsaitlərin əsaslanmasında istifadə olunur. Sahə və ərazi normativləri xalq təsərrüfatının sahə və ərazi qruplaşmasında plan, hesab və tənzimləmə siyasəti üçün uyğun olaraq ərazi, sahə planı hazırlayır. Bu məqsədlə hər bir sahədə onun məhsuluna olan tələbatı nəzərə alaraq istehsal proqramları tərtib olunur. Sahənin istehsal proqramına uyğun istehsal gücləri müəyyən olunur. Bu məqsədlər üçün istehsal olunan normativlər sahələrarası istehsalın təşkili və istehsal edilməsi, məhsulun bölgüsünü təşkil edir. Ərazi normativləri hər bir inzibati iqtisadi regionun bütövlükdə regionda istehsal edilmiş ümumi məhsulda potensialını, rolunu əsaslandırmağa imkan verir və ərazinin kompleks inkişafını müəyyən etməyə kömək edir. Hər bir xalq təsərrüfatı sahəsinin və ərazinin normativləri həmin sahədə əməyin ödənilməsi səviyyəsini, əməyin ödənilməsinin texniki xüsusiyyətlərini ifadə edir. Normativlərin xalq təsərrüfatı bölgüsündə xüsusi yeri ayrı-ayrı müəssisələrdə, iş yerlərində ayrı-ayrı resurslardan istifadə zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətində torpaqdan, xammaldan, materialdan, əməkdən istifadə etsək, sahələrdə istifadə olunan normativlər tamamilə başqa xüsusiyyətlər kəsb edir. Xalq təsərrüfatı bölmələrində istifadə edilən normativlər metodiki baxımdan ümumi prinsiplərə və konkret təsərrüaftçılıq mexanizminə uyğun olaraq işlənib hazırlanır. Ümumi prinsiplərdən: Birincisi sosial elmi prinsiplərdir. İkincisi, normativlər sistemidir. Üçüncüsü, onların tarazlığıdır. Bu prinsiplər yuxarıdakı sistem baxımından xalq təsərrüfatı funksiyası vəziyyətini izah edilməsində real şərt olunmuşdur. İndi isə bu prinsiplərin təsərrüfat mexanizmi daxilində rolunu qeyd edək. Xalq təsərrüfatı səviyyəsində istifadə olunan normativlər ümumiləşmiş və sintetik texnoloji normativlər adlanır. Bu normativlərin hesablanması və istifadəsi iqtisadi göstəricilərin müəyyən olunması metodlarına və onlardan istifadənin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. İqtisadi normativlər xalq təsərrüfatı templərinin proporsional inkişafını, onların təhlili və proqnozunu verir.

Nəzəri və metodoloji prinsiplərdən yığım fondu ilə istehlak fondu milli gəlirin bölünməsində əsas, aparıcı nisbətlər olan digər xalq təsərrüfatı proporsialarının formalarına,

dinamikasına təsir edir. Yığım ilə istehlak fondu arasında nisbət iki əsas strateji sosial iqtisadi istehsalatın maddi əsasını formalaşdırır: 1. İstehsalatın genişlənməsi; onun elm və texnikaya uyğun olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət qabiliyyətinin texnologiyasını təmin etmək üçün lazım olan istehsal vasitələrinin alınmasına, istehsalın texnoloji quruluşunun dəyişməsinə yönəlir. 2-ci əsas strateji istiqamət əhalinin tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsini maksimuma və sosial sferasının inkişafına yönəlir. Ona görə də yığım və istehlak fondları arasında elə proporsiyalar olmalıdır ki, bu proporsiyalar yuxarıda göstərilən hər iki istiqamətin birinin xeyrinə, digərinin ziyanına olmasın. Planlaşdırma təcrübəsi göstərir ki, cari iqtisadi və sosial məsələlərin həllinə operativ təsərrüfatçılıq fəaliyyəti təşkil etmək üçün bəzi illərdə əhali istehlakı üçün lazım olan milli gəlirlərin hissəsini artırmaqdır.

Fərz edək ki, istehsalatın genişlənməsi üçün lazım olan yığım fondunun miqyasları t_1, t_2 müddətlərində $F_1 - F_2 = \Delta F$ kimi dəyişərsə və milli gəlirlərin artımı bu müddətdə $MG_2 - MC_1 = \Delta M$ olarsa onda milli gəlirin artımı ilə yığım fondu arasında nisbət: $\beta = \frac{\Delta(\beta)\Phi}{\Delta M}$ ilə müqayisə

olunur. B əmsalına yığım fondunun milli gəlirin artmasından asılı olaraq dəyişmə norması yaxud elastiklik əmsalı deyilir. Konkret halda milli gəlirin, müxtəlif gəlirin müəssisə dövrlərində (t_1, t_2) dəyişəninin 1% uyğun olaraq yığım fondunun neçə % dəyişməsinə göstərir. İstehlakın səviyyəsinin milli gəlirdən asılı olaraq dəyişməsi, onların tənzimlənməsi istehlak fondunun artmasına səbəb olur. Şəxsi istehlaka sərf edilən əməkhaqqı fondunu artırır, qeyri istehsal sahəsinin sosial tələbatını ödəmək üçün lazım olan vəsaiti artırır. Bu məqsədlə milli gəlirin bölməsində istehlak norması əhalinin tələbatının ödənilməsi üçün lazım olan rəşional istehlak strukturası ilə bağlayır.

Faktiki istehlak normaları ümumiləşmiş halda adambaşına düşən milli gəlirin istehsalına ayrılan hissəsi ilə ifadə olunur. Adambaşına düşən faktiki istehlak norması belə hesablanır.

$$I_n = \frac{M\Phi(n)}{H(n)}$$

Burada, I_n – istehlak norması, MG – hər hansı bir müddətdə milli gəlir, N – hər hansı bir t müddətində əhalinin sayı. Uyğun olaraq istehlak fondunu $\frac{H\Phi(n)}{(n)} = H\Phi_t$ kimi göstərmək olar.

Qeyd edək ki, normalar faktiki hesablanmış normalardır. Bu normaların düzgün səmərəli olması haqqında fikri isə onların ideal normalarla müqayisədə bölmək olar:

$$\Delta = \overline{IF} - IF$$

Burada, $\overline{IF}$ – rəşional ən əlverişli istehlak normaları, IF isə faktiki olaraq adambaşına düşən faktiki istehlak fondu normalarıdır. Əgər biz idarəetmə və planlaşma məqsədilə milli gəlirlə istehlak fondu arasında dəyişmə dinamikasını tənzim etmək istəyiriksə (normalara uyğun), onda yuxarıda qeyd etdiyimiz metodlara əsasən milli gəlirin artım tempi ilə istehlak fondunun artım tempi arasında dəyişmənin elastikliyi belə ifadə etmək olar:

$$\alpha = \frac{\Delta}{M} \cdot 100$$

Burada, α – istehlak fondunun milli gəlirdən asılı olaraq artma tempini göstərir. Elastiklik əmsalı kimi milli gəlirin 1% dəyişməsinə uyğun istehlak fondunun neçə faiz dəyişməsinə göstərir. Qeyd edək ki, bu normaların özəlləşdirmələri arasında nisbət dəyişməsi tənzim olunmalıdır. Yeni ki, istehlak normalarının azalması yığım normalarının artmasına səbəb olmalıdır və əksinə. Belə şərt aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$\alpha + \beta \leq 1$$

Milli gəlirin artımı ilə onun yığım və istehlak fonduna bölgüsü arasında nisbətlərin tənzimlənməsi üçün aşağıdakı formoldan istifadə olunur.

$$\Delta M = \Delta B^\beta - \Delta A^\alpha \quad \text{və yaxud} \quad \Delta M = \beta \lg \Delta \beta \Delta A$$

Xalq təsərrüfatının inkişafı sistemində makro normaları hesablamaq üçün mühüm nisbətlər aşağıdakılardır:

1. Əməyin ödənilməsi fondu ilə əsas istehsal fondları arasında nisbət.
2. Material tutumu ilə əmək tutumu və fond tutumu arasında nisbətlər.
3. Şəxsi istehlak fondu ilə iqtisadi və sosial müdafiə fondu arasındakı nisbətlər.
4. Əhalinin artımı ilə MİM arasında nisbətlər.
5. Tələb və təklif arasındakı nisbətlər.
6. İdxal və ixrac arasındakı nisbətlər.

2.İqtisadi islahatların şəraitində sosial sahələrin transformasiya modeli

Bazar iqtisadiyyatı mövcud Azərbaycan gerçəkliyi şəraitində özünəməxsus iqtisadi islahatlar keçirilməsini zəruriləşdirir. İqtisadi islahatlar kortəbii, birdəfəlik və sistemsiz olduqda, onun nəticəsi bütövlükdə respublikanın iqtisadi və sosial dirçəlişi baxımından səmərəsiz olur. Ona görə iqtisadi islahatların faydalılığı vahid strateji məqsəd baxımından əsaslandırılıb, uyğun olaraq həmin islahatların reallaşması nəticəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatında və mənəvi həyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin dinamikaı proqnozlaşdırılmalıdır.

Müasir dövrdə iqtisadi islahatların keçirilməsinin metodoloji əsasını iqtisadi qanunlar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadi potensialını artırmağa şərait yaradan və əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müddəalar və mexanizmlər təşkil etməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə normal iqtisadi sistem deyildir. Bazar iqtisadiyyatının formallaşması və inkişafı üçün ilkin şərait yaradılmayıb. Ona görə də hər hansı inkişaf etmiş dövlətin formalaşmış iqtisadi modelinin Azərbaycanda mülkiyyət, bölgü, idarəetmə sistemini dəyişmədən tətbiqi həmin modelin səmərəliliyini şübhə altına alır.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafının köklü dəyişməsi və onun ərazisində yaşayan hər bir əhalinin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək məqsədi ilə düşünülmüş fəaliyyət mexanizmləri sistemidir. Bu baxımdan, Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücü, ondan istifadə səviyyəsi, mövcud bölgü sistemi, sosial gərginlik və dünya iqtisadiyyatı sistemində Azərbaycanın mövqeyini nəzərə alaraq iqtisadi islahatlar keçirilməlidir.

İqtisadi islahatların sistemi halında, müəyyən ardıcılıqla və funksional təyinatında bir-birini tamamlama dərəcəsindən asılı olaraq keçirilməsi idarəetmə sisteminin effektiv təşkili üçün imkan yaradır.

İqtisadi islahatların sistemli və səmərəli təşkilinin təminatçısı olan dövlət, əsaslanaraq həmin islahatların reallaşması zamanı maliyyə təminatı və sosial gərginliyin qarşısını almaqda fəal rol oynamalıdır.

İqtisadi islahatların əsaslandırılmasının ilkin mərhələsi iqtisadi sistemin və onun ayrı-ayrı ali ekspertlərinin təhlili və iqtisadiyyatı vəziyyətə, respublika mənafeyi baxımından qiymət verilməsidir. Mövcud vəziyyətin formalaşmasının tarixi, iqtisadi və təşkilatı tədbirlərinin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bu günkü vəziyyəti onun bütün makroiqtisadi göstəricilərinin templərinin azalması, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, resursların, ehtiyatların azalması ilə səciyyələnir.

Beləliklə, iqtisadi islahatlar cari dövr üçün artıq 5 ildə formalaşmış iqtisadi və sosial göstəricilərin azalması meylini sabitləşdirmək və tədricən artan tələbatı uyğun imkanlar yaratmalıdır.

İqtisadi islahatlar sistemində ən vacib və köklü tədbirlərə rəqabət qabiliyyətli təsərrüfatçılıq sisteminin fəaliyyətinə stimula yaradan iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və tətbiqi təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda inkişafı üçün kompleks qanunlar sistemi hələ ki, yoxdur. Ayrı-ayrı fəaliyyət üzrə qanunlar qəbul olunsada belə iqtisadi islahatların qanunverici və icra mexanizmini əlaqələndirən dövlət proqramı işlənməyib. İqtisadi islahatlar Respublikanın

iqtisadi orqanları və elmi işçilərinin iştirakı ilə iqtisadi dirçəliş konsepsiyasını, onun həlli problemlərinin və islahatlar proqramını üzvü surətdə bağlayan və yerinə yetirilməsinə hüquqi status verən dövlət sənədi olmalıdır. İqtisadi islahatlar mövcud vəziyyətin, bu və digər fəaliyyət mexanizminin yeniləşməsi zamanı alternativ qazancın sosial nəticələrini kompleks qiymətləndirmək baxımından proqnozlaşdırılmalıdır. Beləliklə, iqtisadi islahatların hər bir iqtisadi və sosial obyektin fəaliyyətində tətbiqi iki əsas istiqamətdə proqnozlaşdırmaq yolu ilə müəyyən olunur. Birincisi, iqtisadi islahatın özünün məqsədini və keçirilməsinin proqnozunun hazırlanması təşkil edir. İkinci istiqamət isə həmin islahatın keçirilməsində respublikada iqtisadi və sosial dirçəlişin prosesində əldə olunan effekt olur.

Proqnozlaşdırma iqtisadi islahatların məqsədi və onun səmərəli olunmasını təmin etməklə tərtib olunur. Belə ki, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsi təsərrüfaçılıq fəaliyyətinin ilkin əsası olmaqla təsərrüfat fəaliyyətinin seçilməsidir. Bu baxımdan proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi və sosial fəaliyyətin islahatlara tələbinə uyğun ən yaxşı variantlarını hesablamaqlıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsinin elmi-metodiki təminatı əsaslandırılmış prinsiplərə uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, iqtisadi islahatların mühüm prinsipləri: faydalılıq, ədalət, mənafeələrin tarazlığı, sistemlilik, iqtisadi qanunlarla onların reallaşma mexanizmi arasında qarşılıqlı əlaqə və əks əlaqə, kompleksli olmalıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsi idarəetmə obyektinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla reallaşma mexanizmlərinin müxtəlifliyi baxımından işlənməlidir. Belə islahatlardan başqa sahələrin köklü dəyişməsinə təsir edən ən mühüm ictimai mülkiyyətin öz sahibinə verilməsi metodları və onlardan istifadənin tənzimlənməsini və stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənməsidir. Dövlət mülkiyyəti inhisar rolu oynadığı şəraitdə azad rəqabət imkanları məhdudlaşır.

Mülkiyyət plyuarizmi və rəqabət qabiliyyətli təsərrüfat strukturları yaratmaq məqsədi ilə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yuxarıda adları çəkilən prinsiplər əsasında baş verməlidir. Dünya təcrübəsində və nəzəri mülahizələrdə özəlləşdirmənin mərhələ və metodları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Amma, Azərbaycan şəraitində özəlləşdirmə mərhələlərlə olub gərginliyin dərinləşməsinə kompensasiya etməklə həyata keçməlidir. Artıq əhaliyə xidmət sahələri və bir sıra xırda müəssisələr özəlləşib qurtarıb və özəlləşdirmə mərhələsindədir. Fikrimizcə indiyə kimi reallaşsa, özəlləşdirmə nəticəsində uzun müddət hamının mülkiyyəti elan olunmuş maddi nemətlər ancaq bir qrupun xüsusi malına çevrilməmişdir. Özəlləşdirmənin ədalətli olması üçün respublikada fəalliyət göstərən və daşınmaz əmlak qiymətləndirilib, aksiya formasında ilkin halda bölünməlidir. Sonra isə həmin aksiyaların dövlət mülkiyyəti yaxud aksiya cəmiyyəti formasında birləşməsi baş verməlidir. İqtisadi islahatlar mərkəzində istehsala stimül yaranmaqdadır. Son illərdə respublika ərazisində formasından asılı olmayaraq istehsal həcmi müntəzəm olaraq azalır. Bazar iqtisadiyyatı tələb və təklif qanunlarına uyğun inkişaf etdiyi respublikada rəqabət qabiliyyətli istehsal həm tələb, həm də təklif qanunauyğunluqlarının dinamikasına təsir edir. İstehsal xarakterli islahatlar güzəştli, uzunmüddətli, qarant və stimül yaratmaq prinsipinə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan istehsal sahəsində islahatların iqtisadi xeyiri bütün digər fəaliyyət sahəsində əldə olan xeyirdən yuxarı olmalıdır. İstehsalat prosesini tənzimləmək xüsusi sahibkarların istehsal sahəsində sərmayə qoyuluşunu artırır. Fikrimizcə bazar iqtisadiyyatının ilkin mərhələsində və əhalinin həyat səviyyəsinin günü-gündən pisləşməsi şəraitində sahibkarlıqda istehsal xarakterli fəaliyyətə üstünlük verilməsinin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi islahatlar sistemində əsas yer tutur. İqtisadi islahatların əsaslandırılması və onun reallaşması arasında zamanın çıxan nəticələrinin qiymətləndirilməsi real obyektə uyğunlaşdırılır.

İqtisadi islahatlar obyektinə, məqsədinə və reallaşma mexanizminə uyğun olaraq təsnifata bölünür. İndiki böhran şəraitində daha çox əməli tədbirlər və onların nəticələri əhali

tərəfindən qəbul olunur. Belə islahatlar sistemə əmtəə-pul, tələb və təklif mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun dəyişdirilməsi tədbirləri təşkil edir.

3.Makro və mikro səviyyədə sosial idarəetmənin vəhdəti

Liberal iqtisadiyyat şəraiti planlaşmanın heç də idarəetmə funksiyası kimi aradan çıxmasını nəzərdə tutmur. Liberal iqtisadiyyat şəraitində planlaşmanın əhatə dairəsi onun qorizontu metodologiyası və əhəmiyyəti yeni cəhətlər kəsb edir. Liberal iqtisadiyyat Dövlətin proteksionit siyasətinin yeni cəhətlərini formalaşdırır. Dövlət iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına əsas diqqət verir. Liberal iqtisadiyyat daha çox təsərrüfat riski ilə və müvəffəqiyyətlər və uduzmalar ilə üz-üzə gəlir. Belə hallarda tam qorant prinsipi olmasa onda bütövlükdə iqtisadi asılılıq meylləri artır və Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ölkələrdən asılılığı çoxala bilər, nəhayət tam müstəqil iqtisadi siyasətini itirə bilər. Bu problemlər baxımından Dövlət planlaşmanı baş verən iqtisadi proseslərin nəticələrini qiymətləndirən bir fəaliyyət, yeni dairəsi kimi başa düşməlidir.

Planlaşma, dinamik sənəd kimi qiymətləndirilməsi baxımından meyar göstəriciləri kimi qəbul olunmalıdır. Plan göstəriciləri daha çox resurs imkanları çərçivəsində variasiya olunmalıdır. Resurs imkanları bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili dövlət siyasətindən bu və ya digər sahənin inkişafından və xarici ölkələrin resurs təminatı fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşır.

Daxili iqtisadi artım tempi onun sahə quruluşunun və prioritet istiqamətlərinin ikili adı, idxal və ixrac strukturunu formalaşdırır. Planlaşma məhz idxal və ixracın müxtəlif variantları şəraitində daxili iqtisadi artımın əsas istiqamətlərini hazırlayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşma obyektı olaraq ölkənin strateji istiqamətləri əsas yer tutur. Strateji plan sosial inkişafın əsas aparıcı həlqələrini onun resurs və məqsəd vəzifələrini müəyyən edir. Ona görə də ən mühüm planlaşma uzun müddətli elmi-texniki tərəqqi və texnologiya siyasətidir. Elmi texniki tərəqqinin planlaşması struktur siyasəti ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın struktur dəyişmələri investisiya siyasətini, onun əsas istiqamətlərini və mənbələrini axtarır tapmağı tələb edir.

Struktur öz-özünə tənzimlənən proses deyildir. Struktur dəyişmələri xarici təsirlərin nəticəsində respublika üçün effektiv olmayan bir iqtisadi sistemə gətirə bilər. O, cümlədən respublika daxili və dünya inteqrasiyası sistemində iqtisadi və sosial effektiv olmayan artım templəri iqtisadi əlaqələr formalaşa bilər. Bu meyllərin qarşısını almaq üçün struktur siyasət planlaşma təcrübəsində strateji məqsəd olaraq sosial nəticələri qiymətləndirilir.

Planlaşma obyektı olaraq iqtisadi artım və əhalinin sosial inkişafının tənzimlənməsidir. İqtisadi artım məhz ölkənin iqtisadi və effektiv təhlükəsizliyini təmin edən artım olmalıdır. Ümumi daxili məhsul, daxili tələbatlar və effektiv ixrac strukturuna uyğun tənzimlənməlidir. Maddi rifahın iqtisadi arxası olan milli məhsul onun tələbatına uyğun ustəhaslı planlaşma obyektı kimi strateji planlaşmada ö əksini tapmalıdır.

Strateji məqsəd olaraq əhalinin rifahında, gəlirlər, xərclər və istehlak üçün əmtəə və xidmət təklifinin makro səviyyədə planlaşması sahələrini əhatə edir.

Respublikada maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə və kredit resurslarının ümumi göstəriciləri planlaşdırılır. O, cümlədən ölkədə olan pul vəsaiti onun emisiyası və tədiyyə balansını tərtib olunur. Strateji planlaşmada əhalinin tələbatını ödəyən resurs əmələ gətirən sahələrin planlaşması strateji məqsəd olaraq dövlət tərəfindən tənzim olunur. O, cümlədən neft hasilatı, onun istifadəsi və bu sahənin gəlirlərinin bölgüsü dövlət proqramı kimi öz əksini tapır.

Strateji planlaşma uzun müddətli, mərhələ-mərhələ həll oluna bilər və alternativ imkanları qiymətləndirməklə kompleks tədbirlər həyata keçirən Dövlət proqramı formasında reallaşır. Məqsədi proqnoz plan və proqram ardıcılığı ilə həyata keçirilən məqsədli proqram

metodu planlaşmanın yeni vasitələridir. İndi artıq daha çox əmək özü-özünə tənzimlənən parametrləri qiymətləndirilib, dövlət qarantı əsasında plan göstəriciləri işləmək vacibdir.

Azərbaycanda yeni iqtisadi sistem üçün miras qalmış təsərrüfatçılıq təcrübəsi yeni əsaslar üzrə keyfiyyətli dəyişildikdə, bir sıra milli etnik və tarixi təsərrüfatçılıq, ixtisaslaşma bölgüsü, ədalət prinsiplərini dövlət tənzim etməlidir. O, cümlədən özəlləşdirmə, inteqrasiya, mülkiyyət formaları, bölgü münasibətləri əhalinin yaş tərkibini, onun həyat səviyyəsinin vəziyyətini və tələbat sistemini, məşğulluq meyllərini nəzərə almalıdır.

Planlaşma kompleks mənafeələr sistemini nəzərə almalıdır. Makrosəviyyəli idarəetmə sosial və investisiya üçün əsas maliyyə və maddi resursları formalaşdırır. Onların üzərində nəzarət və şəffaflığın təmin olunmasına qarant verilir. Makrosəviyyəli strategiya konseptual əsaslar, prinsiplər və uyğun siyasətin əsas istiqamətlərini formalaşdırır. Mikrosəviyyəli qərarlar konkret məsələ və onun həlli yollarını əhatə etməklə makrosəviyyəli meyar və göstəricilərin təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. Makro və mikrosəviyyəli meyarlar və göstəricilər mürəkkəb sosial problemlərin elementləri üzərində dəqiqləşmə və konkret hesabatlar üzrə sərfəlidir. Marketing planlaşması tələb və təklifin tarazlı inkişafını təmin etmək aləti kimi tətbiq olunur.